

ריצ'רד פרקר פנה לקריירה אקדמית חלקית, כאשר פרסם ספר חשוב על הסיבות שהביאו לפרוץ המלחמה, הלקוחות מתאוריית הפסיכולוגיה הפוליטית. עם זאת, מאמרו של פרקר ביחס לעמדת מחלקת המדינה – כמו גם המאמרים האחרים בחלק זה – אינו בחזקת ניתוח אקדמי של ממש אלא הוא מעניק זווית ראייה אישית על המלחמה.

שני החלקים האחרונים של הקובץ עוסקים בהיבטים פנימיים שונים, תוך שימת דגש על ניתוח המערכת הפוליטית ועמדתה של התקשורת. מרבית הכותבים בשני חלקים אלו נטלו חלק באירועים (כגון גד יעקבי, יהודה בן-מאיר, יחיאל קדישאי, זאב שיף, אמנון רובינשטיין וחנה זמר) ואילו מיעוטם הציגו ניתוח אקדמי של הסוגיות המועלות לדיון (כגון שלמה אבינרי, אפרים יער, עירית קינן ואריה נדלר). אבינרי מציין במאמרו כי המלחמה עוררה מחדש את פולמוס החלוקה במתכונת מחודשת. היא הייתה משמעותית בכך שהיא שינתה את השיח הפוליטי והעמידה את סוגיית השטחים שנכבשו – שיח שהיה שולי או בלתי קיים – במרכזו של הוויכוח הפוליטי. יתרה מזו, הוא טוען כי בשיח זה לימין הייתה עדיפות מובנית בגלל השליטה הישראלית בכל שטחי ארץ ישראל (עמ' 165). הדיון של עירית קינן ואריה נדלר במאפייניה של התקשורת המגויסת ב-1967 מעלה השוואות מעניינות לגבי תפקידה של התקשורת הישראלית בעת הסכסוכים המאוחרים יותר בין ישראל והפלסטינים.

לסיכום, לקובץ תרומה ציבורית חשובה בהציגו עמדות קיימות השונות מהדימויים הישראליים המקובלים (כמו למשל שהאשמה לפריצת המלחמה מוטלת על כתפי נאצר בלבד). מבחינה אקדמית הקובץ מוצלח פחות, משום שהוא אינו מציג מבט חדש או מחדש על המלחמה, כפי שניתן אולי היה להסיק מכותרתו. סביר להניח כי קובץ זה, אם להשתמש במונחיו של ב"ז קדר במאמר הפתיחה, ישמש 'תחנה' בדיון ההיסטוריוגרפי שייפתח בקרוב על אודות מלחמת 1967, אם כי זו לא תהיה כנראה תחנה מרכזית.

אלי פודה

ברנרד לואיס, החשישים: כת קיצונית באסלאם, תרגם משה אילן, עריכה מדעית מאיר בריאשר, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשס"א, 154 עמודים, רשימת מונחים, מפתח

כרוניקות ערביות מן המאה התשיעית מצביעות על כך שהחליפות העבאסית ונתיניה הסונים חשו עצמם נתונים תחת איום מתמשך של התקפה דתית. מקור הסכנה הראשי היה תועמלנים אשר הפיצו את הבשורה שלפיה רק מנהיג ראוי (אָמאם) אחד רשאי להנהיג את אומת המאמינים, והוא אסמאעיל בן ג'עפר. על כן קרויים היו חסידיו 'אסמאעיליה' או 'אסמאעיליון'.¹

1 קהילה אסלאמית זו וההיסטוריה שלה תוארו בכישרון רב בידי F. Daftary, *A Short History of the Ismailis: Tradition of a Muslim Community*, Edinburgh 1998

קבוצה לא גדולה מחסידי התבססה בעיירה הקטנה סלמיה אשר במזרח סוריה, אולם תחת לחץ צבאות העבאסים ותומכיהם היא נאלצה להימלט. המגרב התיכון, תוניסיה של ימינו, היה לה לארץ מקלט. שם מצאו הפליטים תומכים בקרב שבטי הברברים וכונו את המדינה הפאטימית. זאת על שום טענתם כי הם מצאצאיה של פאטמה בתו של הנביא מוחמד. הודות להצלחותיהם הצבאיות ולכישוריהם המנהליים עלה בידי האמאם אל-מעז ומפקד צבאו ג'והר להנהיג מהלך צבאי אשר הובילם אל עמק הנילוס, ושם, סמוך לפסטאט, הם ייסדו (בשנת 969) את בירתם החדשה וקראוה אליקאהרה.²

בשלהי שלטונו של האמאם אל-מסתנצר (1094) יועד בנו אבו מנצור נזאר (1095) לרשתו. אולם תככים בחצר גרמו לכך שאחיו הצעיר אבו אליקאסם אחמד אל-מסתעלי (מת 1101) ירש את כהונת אביהם. בעקבות מחלוקת הירושה ואי-ההסכמה על האישיות אשר תעמוד בראש המדינה הפאטימית ומנגנון התעמולה האסמאעילית נחלקה העילית הפאטימית לשתי קבוצות יריבות. מחנה אחד תמך באל-מסתעלי ולאחריו בבנו אל-אמאר. המחנה האחר תמך באחיו נזאר. הדמות הבולטת במחנה זה היה אל-חסן בן אל-יצבאח, אשר מרכזו היה באלמות שבאיראן.

החשיש³ והשימוש בסמי הזיה לא היה זר למוסלמים תושבי ארצות הסהר הפורה של המאות העשירית עד השתים עשרה. עדות לכך מצויה בספרות ההלכתית האסלאמית. הגינוי החוזר ונשנה של חכמי הלכה את צריכתו מלמד כי לא נענתה הטפתם להימנעות מצריכת הסם, אם כי נראה כי האשמת המונגולים בהפצתו אינה מבוססת.⁴ גם את ההתקפה על הצופים כמשתמשים מובהקים צריך אולי לייחס ליריבות בין השקפות עולם בקרב המוסלמים.

אפשר כי בגישתם המוצהרת הזו של אנשי הדת טמון ההסבר לשימוש בתואר **חשאי** כשם גנאי ליריבים פוליטיים. הציון הראשון לכך מצוי באיגרת אשר שיגר האמאם הפאטימי אל-אמאר באחכאם אללה מקהיר אל אנשיו בדמשק (1123/516). הרקע לשליחתה הוא המאבק בקרב הפאטימים על כהונת האמאם לאחר מותו של אל-מסתנצר. הכותב מלין על כך כי כאשר איגרתו הקודמת 'אלהדאיה אל-אמריה' הגיעה לדמשק תקפו תומכיו של נזאר את שליחי האמאם ולאחר כישלונם נמלטו אל ההר. התוקפים מתוארים כ**נפר מן ג'מאעת אל-חשישיה** (חבורה מקרב החשישים).⁵ אפשר כי אירוע זה מסביר מדוע כרוניקאים ערבים סונוים כינו את הפלג הנזארי שהתפצל מן האסמאעיליה הפאטימית ואשר הקים את מאחזיו בהרי סוריה (**טנאיף אהל אל-ג'באל**) בשם **חשישיון**.⁶ מונח זה

2 בשנים האחרונות נכתבו מספר עבודות על מנגנון התעמולה האסמאעילי-פאטימי ועל המדינה אשר כוננה באפריקה הצפונית ובמצרים. ראו למשל א' פואד סיד, אל-דולה אל-פאטימיה פי מצר: תפסיר ג'יד, קהיר 2000.

3 הכוונה במאמר זה לקנבוס. במקורות הערביים 'חשיש' מציין גם עשבי בר. ראו ת' אל-דין אל-סבכי, קדאא אל-ארב פי אסאלת חלב, מהדורת מחמד עאלם אל-אפגאני, מכה 1988, עמ' 355-356.

4 ב' אל-דין אל-זרכשי, זהר אל-עריש פי תחרים אל-חשיש, ערך אל-סיד אחמד פרגי, אל-מנצורה 1987, עמ' 89-91.

5 ג'מאל אל-דין אל-שיאל (עורך), מג'מועת אל-ז'מאל אל-פאטימיה, קהיר 1965, עמ' 233.

6 אבן מיסר, אל-מנתקא מן אח'באר מצר, מהדורת אימן פואד סיד, קהיר 1981, עמ' 97, 102; אבו שאמה, כתאב אל-ירודתין פי אח'באר אל-דולתין, ב, מהדורת אבראהים אל-זובקי, ביירות 1997, עמ' 215.

שימש גם מלומד שיעינידי אשר שיגר איגרת מג'ילאן שבצפון איראן לתימן (1210/607) ובה סיפור התנפלות מצד ח'שישי.⁷

בתקופת מסעי הצלב התפרסם הענף הנזארי של האסמאעיליה הסורית כארגון חשאי וממושם. מקורות ערביים⁸ ואירופיים מספרים על המחותרת של מתנקשים נחושים אשר כונו 'אלי-ח'שישיון' (Assassins). הם מוצגים כקנאים דתיים אשר מוכנים להשליך את חייהם מנגד (פְּרָאִיִן) כדי להגשים את האידאליים הנשגבים שלהם. הח'שישיון כבשו את דמיונם של האירופים (פְּרָנְגִי) לא רק במרוצת שנות המלחמה בינם לבין צבאות הג'יהאד אלא גם בשנים שלאחר מסעי הצלב. מן הראוי לציין כי התנהגות זו אינה בלעדית לקבוצות קיצוניות. בתיאור התבססותם של הפאטימים בסוריה (970) מובא בהרחבה ובהערצה סיפורו של שהיד סוני בשם אבו בכר אל-נאבולסי אשר היה מוכן למות על קידוש אמונתו היוקדת.⁹

כדי להבהיר את התופעה ההיסטורית הזו כתב ברנרד לואיס ספר לא גדול. חיבור זה נראה כשלב האחרון במאמץ לפצח את סודות התנועה האסמאעילית-פאטימית, יעד שהנחה את לואיס מאז כתב את עבודת הדוקטור שלו ואשר השתרע על פני מספר עשורים.¹⁰ פרסומו של הספר ב-1967 סמוך לאירועים הפוליטיים הסוערים אשר שטפו את מערב אירופה מסביר במידה מסוימת את הצלחתו מחוץ לציבור המצומצם אשר עסק בשנות השישים והשבעים בחקר הזרמים האסלאמיים הלא מרכזיים.¹¹ הקהל הרחב, אשר היה צמא למידע על אודות מחתרות פוליטיות ומקרי רצח של אנשי מדינה, עט כמוצא שלל רב על החיבור שהוקדש לסקירת תולדותיהם ולעמידה על תדמיתם של מי שנתפסו כחבורה של רוצחים אידאולוגיים אשר ביצעו את זממם תחת השפעתם של סמי הזיה.

ספרו של לואיס כולל שישה פרקים. הראשון מתאר את התוודעות הצלבנים ובאמצעותם אירופה המערבית לסיפור של הזרם הפאטימי-נזארי בסוריה. התעודות הצלבניות מזכירות את הח'שישיון שנים רבות בטרם נעצו אלה את פגיונותיהם בלבו של קונרד ממונטפפר. במעשים אלה הם הקנו לאחדות מלשונות אירופה את מטבע הלשון asesianto/assassinat/assassination, אשר מציין רצח פוליטי או התנקשות. בהמשך הפרק סוקר לואיס את התפתחות הכתיבה ההיסטורית באנגליה ובצרפת על האסמאעיליה. הפרק השני מסביר את צמיחת השיעה ואת הפיצולים השונים בקרב מאמיניה. לדיון זה נלווית סקירה קצרה של תולדות האסמאעיליה הפאטימית. בהתפלגותה של קבוצה זו עוסק הפרק השלישי. הוא מתאר את התארגנותה ואת שלוחתה אשר התבססה בגוש ההררי שבצפון איראן. ההיסטוריה של האסמאעילים של אלאמות ומוסדותיהם, עד לחיסולם בידי המונגולים, נידונים בפרק הרביעי. הפרק החמישי מספר על ההיסטוריה של האסמאעיליה

7 כתאב וצל אלא אל-פקיה אל-עלאמה עמראן בן אל-חסן, וי' מדלונג (עורך), אח'באר אימת אל-זידיה פי טברסתאן ודילמאן וג'ילאן, בירות 1986, עמ' 146.

8 כך לדוגמה ראה את סיקור ההתקפה של החשישיה על צלאח אל-דין אצל אל-פתח בן עלי אל-אנבארי, סנא אל-ברק אל-שאמי, עמ' 100.

9 Th. Bianquis, 'Ibn al-Nabulusi, un martyr sunnite au Ive siecle de l'Hegire', *Annales Islamologiques* 12 (1974), pp. 45-66

10 B. Lewis, *The Origins of the Isma'ilism: A Study of the Historical Background of the Fatimid Caliphate*, Cambridge 1940

11 כבר ב-1971 ערך ההיסטוריון הסורי הפעלתן סהיל זכאר את אחד התרגומים לערבית.

בסוריה: התבססות שליחי (דְעָאָה) ההטפה (דְעָנָה) החדשה באזורים ההרריים שבקרבת חלב ודמשק. האמצעים שהחֲשִׁישוּן השתמשו בהם והמטרות שאליהן חתרו נסקרים בפרק השישי. ראשיתו בתיאור ההיסטוריה של אלימות פוליטית בקרב המוסלמים, המשכו בניסיון להסביר מדוע בחרו האסמאעילים באסטרטגיה של התנקשויות פוליטיות וכיצד עיצבו ארגון אשר הגשימה. בחלקו האחרון הוא בוחן מי היו תומכיהם וכיצד עלה בידיהם לתקוע יתד באזורים אשר הפכו למקום מושבם עד היום.

לואיס כתב את ספרו בשנות השישים. המחבר והעורך של המהדורה העברית עדכנו את הביבליוגרפיה והוסיפו הפניות. כמו כן נוספה רשימה מבוארת של המונחים וביאורם. הזמן הרב שחלף מפרסום מחקריו של לואיס לראשונה ועד הופעת התרגום העברי של הספר 'החֲשִׁישוּן' מעמיד את המבקש להעריך את המונוגרפיה ולבחון את תרומתה המדעית בקרן זוית צרה ומעיקה. הרי אין טעם להתמודד עם עמדות אשר קווי היסוד שלהן נוסחו בשנות השישים, ואין מקום לבחון את תקפותן לאור מסקנות של דורות מאוחרים. עם זאת, איאפשר להתעלם מהופעתו של פריט נוסף על מדף הספרים העברי המצומצם, ככל שהדבר נוגע למחקרים על תנועות דתיות אסלאמיות ביניימיות.

כידוע חסרים בעברית ספרים בסיסיים על אודות השיעה האמאמית (אֲתִ'נַאֲעִשְׂרִיָּה) והשיעה האסמאעילית (סַבְעִיָּה). לפיכך מוטב היה לה להוצאת מאגנס לפרסם ספרות בסיסית עדכנית על תולדות זרמים אסלאמיים אלה, אשר היה בה כדי לספק רקע נאות למבקשים להעמיק ולהתעניין בתופעה המרתקת, גם אם מצומצמת, בתולדות האסלאם בימי הביניים. אותו ציבור הלומדים המבקש להכיר את השקפותיו ועבודותיו של לואיס בתחום ההיסטוריה האסמאעילית יכול אל נכון לבחון את עבודותיו בלשון המקור. הרי אין זה סוד כי לשונו של המחבר רהוטה וסגנונו קולח.

אף שהעורך המדעי מאיר בריאשר טרח רבות ובהצלחה לשוות לחיבור חזות מדעית נאותה, יש מקום למספר הערות נקודתיות: לעמ' 95 – טוטוש צ'ל תַתֵּשׁ (תותוש); לעמ' 143 – ספרו של מקריזי 'אל־מקפא' נדפס; לעמ' 150 – עבודת הדוקטור של מרוה פורסמה.¹²

יהושע פרנקל

Ian Richard Netton (ed.), *Middle East Sources: A MELCOM Guide to Middle Eastern and Islamic Books and Materials in United Kingdom and Irish Libraries*, London: Curzon, 1998, 197 pp.

הספר הוא מהדורה מעודכנת של ספר שיצא לאור ב־1983 ועניינו מידע על אודות ספריות וארכיונים המכילים חומר מזרח תיכוני בבריטניה (הכוללת את סקוטלנד וויילס) ובאירלנד.

N. A. Mirza, *Syrian Ismailism: The Ever Living Line of the Imamate: AD 1100–1260*, 12 Richmond and Surrey 1997